

דרכי חיים של יהודי המזרח בימינו כביאור לכתבי הגניזה

מאת מוראד מיכאלי

פגעי טבע ומדיניות לא אפשרו לעדה הבבלית לשמר גניזה כמו יהודי פוסטאט. כדאי לציין שבימי התנועה הציונית המחתרתית שהתחילה בפעולותיה משנת 1942 ועד העלייה ההמונית לישראל בשנת 1950, שרפו יהודי בבל כל חומר בדפוס או בכתב-יד שהיה ברשותם כדי להיפטר ממה שעלול להאשימם בציונות בעת החיפושים שערכה המשטרה בכתיהם. בין החומר הזה היו תעודות ומסמכים. ובעלייתם ארצה השאירו אחריהם ארכיוני ראשות העדה, ועד הקהילה, תיקי בית הדין, ספרייה עצומה ומה שהיה גנוז במרתפי בתי הכנסת. ובעזרת נשים של אחד מהם, נמצאים כעת 50 שקי דברי דפוס וניירות בעלי ערך. החומר הזה, שרובו הלך לאיבוד היה יכול להיות לעזר לחוקרי תולדות יהודי בבל.

ההרצאה שלי שואבת ברובה, ממה ששמעתי וראיתי ונתקלתי בו בהיותי מחנך בעדה היהודית הבגדאדית שנים רבות, והיא עוסקת במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה עד לפני מלחמת העולם השנייה, ובה אני מוסיף ומסביר בין מה שזוכר בגניזה ומה שהיה אצל העדה הבבלית.

יהודי בגדאד גרו בשכונות משלהם כמו יהודי פוסטאט. לשכונה קראו 'מחלה' ולא 'חארה' כמו בגניזה. לא היה מקובל שיהודי יגור בשכונה שרק ערבים גרים בה. בגניזה כותב אבון בן צדקה מירושלים אל נהראי בן נסים בפוסטאט על איש חולה בודד, הזקוק לכסף, גר בבתי מוסלמים ואין מי שיבקר אצלו.

בתוך השכונות האלו, סמטאות ללא מוצא הנקראות 'דרבונה' מלשון 'דרב', 'דרך', נושאות שמות משפחות מכובדות הגרות בהם. מקום מגוריו של השיך ששון, אבי משפחת דוד ששון, היה בסמטה ובה שני בניינים האחד פרטי ('חרם') והשני ('דיואן') מיועד לקבלת אורחים וגם מקום לפעולותיו בתור נשיא העדה. בו ראיתי שרידי בית כלא שהוא חדר רחב מאד עם חלון אחד חולש על החצר ועלי-יד הבניין הזה אורווה.

כדי לכסות את הוצאות העדה השונות גבו מס על שחיטת בשר הנקרא 'גבילה', ומס על הכתובות, נוסף על הכנסות ההקדשות ונדבות מעשירים ממוצא עיראקי הנמצאים בהודו, סינגפור ורנגון, כמו שעשו יהודי ירושלים שהיו פונים ליהודי מצרים לקבל מהם נדבות בתקופת הגניזה.

עניינים ציבוריים

מס ה'גבילה' היה מקור חשוב להכנסות העדה הבבלית וניתן לתקופה של שנה אחת

לחוכר ('צ'אמן') המשלם יותר מבלי להפלות בין יהודי למוסלמי. השוחט צריך להיות מוסמך מהרבנות הראשית ומקבל שכר חודשי מוועד העדה. אחרי שחיטת כל כבש, מוחלף הסכין באחר, ונמסר לבודק לפני שמשתמשים בו שנית. הכבש נבדק ('ימני' כמו בגניזה) אחרי פשיטת עורו. מהכבש הכשר מוציאים את המעיים, הקיבה, הראש והרגליים. ומהראש מוציאים את המוח והלשון. החלקים האלו מועברים לחוכר משנה ובסוף חותם המשגיח מטעם הרבנות הראשית בחותמת 'כשר' על הכבש. שוחט עופות היה משלשל שכר השחיטה לכיסו.

השוחט בכפר היה חזן ומורה. לכן קראו לו 'מועלם' ('מורה') ולא 'שוחט' כמו בגניזה. נוסף על כשרות הבשר, הקפידה הרבנות הראשית על כשרות ייצור גבינה. סוחר הגבינה יצא אל אוהלי הבדווים לשם ייצור גבינה, ליווה אותו איש מטעם הרבנות הראשית המשגיח על טהרת הכלים.

תפקיד אחר של הרבנות הראשית, היה עניין חיטין דפסחא. אחרי חג שבועות, עת קציר חיטים, חכמים או ממונים על-ידם, היו הולכים לשדות, והחיטים נקצרו בפניהם והובאו לעיר. אפיית המצה נעשתה בבית או באחת המאפיות שהוקמו בחודש ניסן לאפיית מצות. בגניזה נזכר עניין קניית חיטה ואחסונה. במכתב ששלח נתן בן נהראי מעיר רשיד במצרים, אל בן דודו נהראי בן נסים בפוסטאט, מבקש ממנו להזדרז ולקנות בשבילו חיטה ולהביאה לביתו ולטפל בה בשביל הפסח.

מוסדות

(א) ישיבות.

(ב) מוסדות ציבוריים: כמו בית חולים כללי, בית חולים לעיניים, טיפול בחולים, תרופות, חינוך לעניים וליתומים, ומוסד לעיוורים.

(ג) מוסדות צדקה: כגון עזרי דלים ועזרת יתומים; מוסד אחר מחלק לעניים לקראת הפסח קמחא דפסחא, מצה, אורז, ביצים וחרוסת, ולקראת החגים בגדים ונעליים. בכל יום שיש, אוספים ככרות לחם מהבתים. האוסף מקיש על דלתות הבתים ואומר: 'מאל אלה' וזה קיצור ממה שאומרים העניים הערבים 'אלמאל מאל אלה ואלסכי חביב אלה' (הרכוש הוא רכוש ה', והנדיב הוא אהוב ה'). קופות צדקה היו בבתי כנסת, כמו קופת יחזקאל הנביא, קופת יהושע כהן גדול, קופת ר' מאיר בעל הנס לחכמי טבריה, קופת מגן דוד אדום לחכמי ירושלים, וקופת רחל אמנו לחכמי חברון. נוסף על המוסדות האלו, היתה חברת 'אהבת שלום' להשכין שלום בין בעל ואשתו, וחברה קדישא, אשר חברה מתנדבים ובראשה אחד הרבנים.

הקדשות

מי שלא היו לו ילדים, הקדיש את ביתו לבית כנסת הנושא את שמו או למוסד צדקה או חינוך. נדיבים הקדישו מוסדות הנושאים את שמותיהם או שמות בני משפחותיהם. בין המקדישים היו גם נשים.

שמות ומקצועות

להרבה יהודים, היו שני שמות, שם תנכ"י ושם ערבי, כמו בגניזה: ישראל בן נתן – ישראל בן סהלון. במקום השם השתמשו ב'כוניה'. במקום אברהם אומרים אבו אסחק. סדר השמות הוא כמו בגניזה: 'כוניה', שם ושם האב. אשר לשמות המשפחה, אפשר לחלק אותם: (א) לפי שם הסבא, (ב) עיר מוצא או מדינה, בצרי (מעיר בצרה) הנדי (מהודו), (ג) סחורה, כמו אבו אלמתן (מוכר אורז), (ד) משלוח יד כמו חדאד (מסגר, ברזילאי), טחן (טוחן).

היהודים עסקו כמעט בכל המקצועות הידועים בגניזה. כאן כדאי לציין שני מקצועות אשר בהם התבלטו במיוחד היהודים בתקופת הגניזה הקלסית, ואפשר לומר שכמעט היה להם מונופול: (א) צבועות. למקצוע הזה היו ליהודי בגדאד שותפים מהכת השיעית שלדעתם מי שאינו מוסלמי הוא טמא, לכן הם בעצמם צבעו את הבדים והבגדים שלהם. (ב) צורפות. המקצוע הזה היה מונופול של יהודי בכל כמו שהיה בארצות האסלאם בתקופת הגניזה. בכל כפר שתושביו מוסלמים, הצורף היהודי היה החלוץ להתיישבות יהודית בו. בכבדאד היה לצורפים היהודים שוק משלהם ('כאן כנגראן') ובו 120 חנויות בערך בבעלות יהודים.

שמות נשים

כמו בגניזה, השתמשו ב'כוניה' במקום שם האשה, כגון אם שאול, אם אבו יוסף, ולפעמים במקום ה'כוניה' השתמשו הבעל הבגדאדי בשיחותיו עם אחרים במלה 'אהלנא' או 'ביתנא' או 'אם אלאולאד' (אם הילדים). כמו כן האשה מתוך כבוד לבעלה קוראת לו בשם ה'כוניה' על שם בנו הגדול, כמו אבו אברהם. וכמו בגניזה, שם האשה היה ערבי בדרך כלל כמו 'בדר' ('ירח') 'ורדה' ('פרח'), 'לולו' ('פנינה'), 'חביבה' ('אהובה') וכו' והשתמשו גם כן בשמות לועזיים. לפעמים שם האשה נהיה לשם משפחה בהיותה ידועה ומכובדת בחברה, כמו משפחת זבידה, סלטאנה וריחנה.

אשה בעלת מקצוע עזרה לבעלה בכלכלת הבית. המקצועות כמו בגניזה, טווייה, אריגה, רקמה בצמר ובמשי ותפירה. את עבודתה עשתה האשה בבית בשעות הפנאי ביום ובלילה. בין הנשים היו מקוננות וזמרות. לפעמים מקצוע האשה נהיה לשם המשפחה כמו כבאזה ('אופה'), תגמאה ('מקיזת דם'), נט'אמה אל-לולו ('חורזת פנינים').

סוחרים וסחורות

אפשר לחלק את הסוחרים לארבע קבוצות עיקריות. (א) סוחר בין-לאומי ליצוא וליבוא שהיו לו קשרים עם ארצות חוץ כמו הודו, פרס, בחריין, הונגקונג ואנגליה. (ב) סוחר כללי סיטונאי המוכר סחורות לקמעונאים, לפעמים בתשלומים שבועיים. תשלום זה נקרא 'גמע'ה' מלשון 'גמעה' (יום שישי). (ג) חנווני. (ד) סוחר קמעונאי נקרא 'דואר' ('מסתובב'), רוכל, או בעל צרור, הנושא צרור של סחורות על שכמו ומסתובב בעיר

לבדו או עם אשתו ולפעמים במקומות קרובים לעיר. רוב הקונים היו נשים שאסור להן לצאת מבתיהן. רוכלים אחרים נשאו את סחורותיהם על חמורים ופניהם מועדות אל אוהלי השבטים והיו מציעים להם סחורות כמו חוטים, מחטים, בדים, וחרוזים, תמורת צמר, שיער, חיטה, שעורה, חמאה וכל מיני תוצרת חקלאית. זה היה סחר חליפין. הסוחר הבגדאדי עסק בכל מיני הסחורות הנזכרות בגניזה, כגון פשתן, משי, ניל, אבנים טובות, אלמוגים, צמר גפן, תבלינים, מחרוזות למיניהן, סוכר וכו'. השוחד הניתן לפקיד המכס ולאחרים נכלל בהוצאות הסחורה ולא נזכר בסעיף נפרד כמו בגניזה.

סופר – כאתב (מזכיר)

למעתיק ספרי תורה השתמשו הבגדאדים במלה 'סופר'. בגניזה קראו לסופר 'כאתב' ('מזכיר'). לסוחר הגדול היה מזכיר (כאתב) שהיה מכתוב לו את מכתביו. נוסף על העבודה הזאת היה מנהל את ספרי חשבונותיו.

חלפנות

למלה הזאת שני מובנים אצל יהודי בגדאד: חלפנות ובנקאות. רוב הבנקאים היו בהתחלה סוחרים. אחר כך שימשו סוחרים ובנקאים כאחד, כמו נהראי בן נסים שבגניזה, ובמשך הזמן התמסר חלק מהם לבנקאות בלבד. יש מי שהיה בהתחלה חלפן מטבעות ואחר כך נהיה לבנקאי, או נשאר חלפן. הבנקאים היהודים השתמשו ב'ספתגה' (שטר פרעון).

בגדים

בגדי האנשים מהשכבה הבינונית והעניים היו עוברים שלושה שלבים: כשהם חדשים נלבשים במועדים ובשבתות, אחר זמן מה, נלבשים בימי חול, ובשלב השלישי מועברים אל אחד מילדי ההורים, אחר שיתאימו אותם לפי מידתו או יינתנו לקרובים או יימכרו. יהודי הנמצא במצוקה מוכר את בגדיו היקרים כדי להתקיים או לשלם את חובותיו. לכן שגורה בפי יהודי בגדאד האמרה: 'אביע חואס לעליי ואופי דיני' (אמכור הבגדים אשר עלי ואשלם את חובותיי). ואומרים על האיש שהפסיד בעסקיו 'טלע בחואס לעלינו' (יצא בבגדים אשר עליו). דבר דומה לזה נמצא בגניזה. ישראל בן נתן (סהלון) בדרכו מקושטא אל ארץ-ישראל נזקק לכסף ומכר את בגדיו היקרים. ובמקום אחר, אותו איש שולח מכתב מירושלים אל בן דודו נהראי בן נסים מפוסטאט, ומבקש בו שישלח לו בגדים, כי אין לו אלא מצנפת אחת לחגים ולשבתות ולימי חול. במקום אחר מאוסף נהראי בן נסים נאמר שבתוך החבילה שהוא עומד לקבל (מצפון אפריקה) יש בגדים ישנים של בתו, ומבקש מנהראי למכור אותם ולשלוח את מחירם ליתומים שבירושלים.

המגע של החברה היהודית עם החברה המוסלמית עד ראשית המנדט הבריטי בעיראק ב-1917, הצטמצם בתחום הכלכלה בלבד, כמו במצרים הפאטמית. פקידים יהודיים בימי הפאטמים מונו בגלל היותם יותר נאמנים למשטר הפאטמי השיעי ובגלל כשרונם המזהיר יותר מבני מצרים החניפים שראו בפאטמים כובשים זרים. פקידים אלו היו שער לעזאזל, כשהמוני העם התקוממו נגדם, על-אף שרובם התאסלמו.

בבגדאד, היהודים מילאו תפקידים שהמוסלמים לא יכלו, או לא נטו למלא, כמו מסחר, חשבונות, בנקאות ומקצועות אחרים. וכשרצו המוסלמים, פוטרו היהודים מהתפקידים שנטו למלא.

המסחר היה הגורם החשוב לקשר בין היהודים והמוסלמים. כמו כן היתה שותפות בין היהודים והמוסלמים במפעלים כלכליים. לכל סוחר גדול מבין המוסלמים היה מנהל חשבונות יהודי וגם בנקאי יהודי שאצלו היה מפקיד את כספו, והיהודי היה פורע את חובותיו.

רצוי לציין שליהודי אחד היה ייפוי כוח לקבל את הכנסות הרכוש ואפילו המשכורת הממשלתית של רשיד עאלי אלגילאני, ראש ממשלה עיראקי, והיה גם מנהל הקדשות אלגילאני (עבד אלקאדיר אלגילי). היהודי הזה מזכיר לנו את אבו סעד אברהים בן סהל אלזוטרי הנזכר בגניזה שהיה היועץ ומנהל את ענייני אמו של הח'ליף אלמסתנצר באללה אלפאטמי במצרים.

בעיראק היו קוראים ליהודי בכמה שמות: 'מוסוי' (יחס למשה) 'ד'מ' (בן חסות), 'אבן אלסבת' (בן השבת), בהיותו שומר שבת, 'אבן סארה' (בן שרה אשת אברהם אבינו). ועכשיו נעבור אל הצד השני של המטבע. שנאת המוסלמים ליהודים משתקפת מהביטויים הללו, שהיו שגורים בפהם: 'אמות יהודי' אם אני משקר או אם אני רוצה לרמות אותך. 'לא תציר יהודי' (אל תהיה יהודי), כלומר, ערמומי ושקרן. 'חסבה יהודיה' (עניין יהודי) אשר בו תככים ותסבוכות. 'יא חיף אנתא יהודי' (חבל שאתה יהודי) כשמעריכים יהודי. 'אל יהודי עמרה מא ינצח מוסלם' (היהודי בכל ימי חייו לא יעוץ עצה נאמנה למוסלמי).

את שכניהם כינו היהודים 'גוי' ו'מוסלם'. 'הגוי' הוא מוסלמי שונא יהודים. והשתמשו ב'שונא' כמו בגניזה. השנאה הכללית של המוסלמים ליהודים וההתקוממות נגדם, היו זמניים, מקומיים, וחסרי התמדה. וזה מה שקרה ליהודים בארצות ערב בתקופות שונות כגון גזירות הח'ליף הפאטמי אלחאכם באמר אללה.

קשרי היהודים עם הנוצרים היו חלשים. הנוצרי נקרא בפי היהודי 'ערלי' או 'נצראני'. ה'ערלי' הוא נוצרי שונא יהודים.

ובסוף כדאי לציין שוועד הקהילה הבגדאדית היה מקדיש סכום מסוים מהכנסותיו ולפעמים היה מקבל תמיכה כספית מעשירי העדה כדי לשחד בכסף הזה בצורות שונות פקידים ממשלתיים או בעלי השפעה על דעת הקהל המוסלמי. סעיף ההוצאות הזה היה נקרא: 'חתום פי שטן'.